

Visionair conservatisme

DIEDERICK SLJKERMAN

Visionair conservatisme

Gijsbert Karel van Hogendorp (1762-1834)

Hilversum

Verloren

2020

Illustratie op het omslag: op 20 november 1813 verklaarden Gijsbert Karel van Hogendorp en Frans Adam van der Duyn van Maasdam dat zij het landsbestuur op zich wilden nemen, in afwachting van de overkomst van de prins van Oranje uit Engeland. Zie ook afbeelding op pagina 16-17 (Haags Gemeentearchief).

ISBN 978 90 8704 880 8

© 2020 Diederick Slijkerman
Torenlaan 25, 1211 JA Hilversum
www.verloren.nl

Opmaak Rombus, Hilversum
Omslagontwerp Rombus/Tanja Stropsma, Hilversum

No part of this book may be reproduced in any form without written permission from the publisher.

Onder invloed van de Verlichting en de Amerikaanse en Franse revolutie ontstonden in Europese landen eind achttiende eeuw nieuwe maatschappelijke structuren. Deze werden bezegeld met een grondwet. In die grondwetten werd de omvang van het land, de structuur van het bestuur en de verdeling van de machten neergelegd. De Nederlandse grondwet bestaat inmiddels ruim tweehonderd jaar. De vader van deze grondwet is Gijsbert Karel van Hogendorp. In 1812 maakte hij de eerste schets, hij leidde de grondwetscommissies van 1813-1814 en 1815 en inspireerde Thorbecke bij de grondwetswijziging van 1848.

Van Hogendorp is de vader van de Nederlandse rechtsstaat, van de constitutionele monarchie en van de grondwet. Bovendien had hij, hoewel van conservatieve komaf, verlichte ideeën die nog steeds actueel zijn. Zo zette hij zich in voor ontwikkeling van de democratische rechtsstaat, voor armoedebestrijding en voor werkgelegenheidsprojecten. In het navolgende komt aan de orde waarom en hoe hij niet alleen voorloper is van de Nederlandse liberalen, maar ook nog relevant is voor het heden.

Vader van de constitutionele rechtsstaat

Na het korte en gebrekkige experiment met de ‘Staatsregeling voor het Bataafse Volk’ in 1798, werd in 1814 voor het eerst een grondwet opgesteld. Het vernieuwende van de grondwet van 1814 was dat Nederland een zelfstandige rechtsstaat en een constitutionele monarchie werd. De grondwet voorzag in een parlement bestaande uit één Kamer, waarvan de leden geacht werden hun oordeel zelfstandig en eerlijk uit te dragen. Het parlement kreeg het budgetrecht en het recht van initiatief om wetsvoorstellen in te dienen. Naar voorbeeld van het Amerikaanse en Engelse staatsstelsel werd de verhouding tussen de staatsmachten voor het eerst fundamenteel geregeld, zonder dat een staatsmacht de overhand kreeg. Deze grondwet, die geschreven is door staatsman Gijsbert Karel van Hogendorp, werd de bakermat van de Nederlandse democratie. Dat hij hiermee een moderne staat neerzette is gebleken: de grondwet is sindsdien alleen nog maar herzien.

De Europese naties wisten zich met moeite te bevrijden van het juk van Napoleon en de Fransen. Van Hogendorp had in november 1813 de Fransen uit Den Haag

Gijsbert Karel van Hogendorp op middelbare leeftijd. Een gravure van Willem van Senus uit 1810 (Haags Gemeentearchief).

verjaagd en gaf daarmee het voorbeeld aan andere Nederlandse plaatsen.¹ Daarop nam Van Hogendorp het initiatief tot een landelijke protest- en actiebeweging. Op het moment dat een machtsvacuüm leek te ontstaan, nam hij samen met de beminnelijke oud-regent Frans Adam van der Duyn van Maasdam de regering op zich. Andere politici waren te bang voor Franse represailles. Daarna vroeg hij de zoon van de laatste stadhouder om zich aan het hoofd van het nieuwe Nederland te stellen. Hij voorkwam daarmee dat het land werd ingelijfd door een andere mogendheid, zoals de Duitse Bond of Engeland. En op 29 maart 1814 werd de grondwet in de Nieuwe Kerk te Amsterdam in een vergadering van inderhaast bijeengeroepen notabelen goedgekeurd.

Bij het Verdrag van Chaumont van 9 maart 1814 gingen het Verenigd Koninkrijk, Oostenrijk, Pruisen en Rusland ermee akkoord dat België aan de Verenigde Nederlanden werd toegevoegd om een buffer te vormen tegen Frankrijk, mocht dat nog een keer op oorlogspad gaan. Ironisch genoeg ontvluchtte Napoleon in februari 1815 zijn verbanningsoord Elba en dreigde hij Europa opnieuw te veroveren. Op instigatie van Van Hogendorp werden de Staten-Generaal bijeengeroepen om het Verenigd Koninkrijk der Nederlanden uit te roepen en aanvaardde prins Willem Frederik als Willem I het koningschap. Willem Frederik wilde aanvankelijk 'vorst' blijven, omdat hij bang was dat het koningschap afbreuk zou doen aan zijn voormalige stadhouderlijke rechten. Deze actie van Van Hogendorp legitimeerde de zelfstandigheid en onafhankelijkheid van Nederland tegenover de bondgenoten en Napoleon. De Belgen hadden daarover hun mening echter nog niet gegeven.

Na de koninklijke proclamatie van 16 maart 1815 werd de grondwet van 1814 door een commissie onder leiding van Van Hogendorp herzien. Door de invloed van de Belgen en door verdere ideeënvorming onder de Nederlandse leden ontstond een meer moderne grondwet. Nu werden ook het recht van petitie en de vrijheid van drukpers vastgelegd. De Belgen eisten daarbij ministeriële verantwoordelijkheid en wilden de instelling van een Eerste Kamer – die er nog niet was – om de adel een plaats te kunnen geven. De adel was tot dan toe in feite de bestuurlijke elite, zeker in België. Het eindproduct van de modernere grondwet balanceerde tussen democratische, aristocratische en koninklijke invloeden. De praktijk onder Willem I was echter veel conservatiever, omdat de koning voorrang gaf aan het bevorderen van de industriële nijverheid en aan een goede infrastructuur om van het koninkrijk een welvarende en robuuste staat te maken. Pas halverwege de negentiende eeuw kwam onder de regering van Willem II de nadruk meer te liggen op democratische verworvenheden. De Belgen stemden in de zomer van 1815 over de samenvoeging met Nederland en over de grondwet: de meerderheid stemde tegen. Dit belemmerde de Nederlandse regering echter niet om de afwezigen volgens de beruchte 'arithmétique hollandaise' als voorstemmers aan te merken. Op 24 augustus 1815 verklaarde de koning dat de grondwetsherziening was aanvaard.

Het is op zijn minst ironisch dat in het kader van de viering tussen 2013 en 2015 van 200 jaar koninkrijk, vooral publicaties verschenen over de Bataafse Republiek, de periode van 1795 tot 1806 toen Nederland zich met behulp van de Fransen had bevrijd van de stadhouder van Oranje en diens regenten. In die jaren werd weliswaar geëxperimenteerd met revolutionaire idealen, maar van een grondwet of democratie was niet echt sprake. Bovendien vonden voortdurend staatsgrepen plaats. De constitutionele erfenis van Van Hogendorp en het begin van de monarchie zijn daarentegen anno 2020 grotendeels vergeten, hoewel ze wel degelijk doorklinken in onze huidige grondwet. Thorbecke produceerde immers met zijn ‘herziening’ in 1848 een derde versie van Van Hogendorps grondwet van 1814. Hij verwerkte hierin de visie en ideeën die Van Hogendorp had gepubliceerd. Vanaf 1817 riep Van Hogendorp als parlementariër en publicist namelijk op tot openbaarheid van de financiën, het regelen van de ministeriële verantwoordelijkheid en directe verkiezingen. Thorbecke bestudeerde de grondwetten en geschriften van Van Hogendorp en verzorgde zelfs een uitgave van diens werk. Buiten Van Hogendorp waren meer politici actief met democratische ideeën. In die zin zorgde het constitutionele kader van het sinds 1814 onafhankelijke Nederland voor een brede democratische onderstroom en voor een moderne staat.²

Dankzij Van Hogendorp kunnen wij 29 maart als de dag van Nederlands onafhankelijkheid vieren: op die datum werd Nederland in 1814 een onafhankelijke constitutionele monarchie en rechtsstaat. Dat nu na ruim 200 jaar een spetterend feest ontbreekt, laat zien dat de collectieve herinnering aan dit verleden tekortschiet. Wie was de man die aan de basis hiervan stond? Er wordt getwist over de mate waarin Van Hogendorp zich ontwikkelde tot liberaal en voorloper was van de Nederlandse liberale traditie. Rond 1970 stelden achtereenvolgens de historici Cor de Wit en Hans van der Hoeven deze ontwikkeling ter discussie. Zij meenden beiden dat Van Hogendorp toch als conservatief moest gelden.³ In mijn eerdere publicaties over Van Hogendorp heb ik argumenten aangevoerd waarom Van Hogendorp desondanks als vroege liberaal kan worden beschouwd.⁴

Wegbereider van de conservatieve of liberale traditie?

Van Hogendorp stamde uit een aanzienlijke familie die gerekend werd tot het regentendom. De vader van Gijsbert Karel was aanvankelijk een succesvol koopman. Zijn moeder stamde af van Onno Zwier van Haren, die bevriend was met de laatste stadhouder, Willem V. Tegelijkertijd was Van Haren een niet onverdienstelijk schrijver en dichter. De ouders van Van Hogendorp waren ook bevriend met de stadhouder en woonden aan het Noordeinde in Den Haag, op een steenworp afstand van het stadhoudelijk paleis. Zij waren er graag geziene gasten. Toen de ou-

ders van Hogendorp net waren getrouwd, spanden ze een beruchte rechtszaak aan tegen (schoon)vader Van Haren. Zij beschuldigden hem van incest met Van Hogendorps moeder. Een 'MeToo'-zaak avant la lettre, en als zodanig één van de meest geruchtmakende Nederlandse incestzaken.

Gijsbert Karel van Hogendorp werd door zijn moeder op jeugdige leeftijd naar de Pruisische cadettenschool in Berlijn gestuurd, de eliteschool van de Pruisische verlichte heerser Frederik de Grote. Omdat Van Hogendorps vader failliet was gegaan en naar de Oost was vertrokken, had Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van de stadhouder, aangeboden deze militaire opleiding te betalen. Van Hogendorp ontdekte door schade en schande dat hij meer affiniteit had met de letteren dan met het leger. Vervolgens leerde hij de liberale filosoof en staatssecretaris Johann Erich Biester kennen, een vertrouweling van de Frederik de Grote. Door het contact met deze docent kreeg Van Hogendorp een brede scholing en bloeide hij helemaal op. Hij kwam in aanraking met de grote Franse en Engelse verlichtingsfilosofen Voltaire, Jean-Jacques Rousseau en David Hume, die zich bezighielden met vraagstukken van de menselijke vrijheid en macht, en de rede gebruikten om deze op te lossen. Hij maakte zich de klassieke talen eigen en werd geïntroduceerd in Duitse verlichte kringen. Hij leerde om te argumenteren en op rede en principes af te gaan, in plaats van om de mening van zijn meerdere te volgen. Hij leerde ook de bestaande etiquette en omgangsvormen te relativiseren. Zo baadde hij naakt in rivieren, hield zich bezig met de letteren, schreef gedichten, tekende en danste.

Terug in Nederland zette Van Hogendorp zich in voor het huis van Oranje. Het was juist de tijd dat de stadhouder moeite had om in het zadel te blijven, omdat de patriotten zich verzetten tegen de met de stadhouder samenwerkende regenten, die lucratieve ambten onder elkaar verdeelden. Van Hogendorp werd vaandrig bij de Hollandse Gardes. Daarnaast hield hij zich bezig met het bestuderen van de staatsinrichting. De strijd tussen patriotten en prinsgezinden in de Republiek zag hij met lede ogen aan. Verder constateerde hij dat de belangen van de zelfstandige gewesten niet altijd samenvielen met die van het land als geheel. Hij vroeg zich af hoe de landsregering evenwichtiger georganiseerd kon worden. Zijn conclusie was dat een sterk centraal gezag vereist was om de diverse gewestelijke en andere belangen in evenwicht te houden. Evenals andere verlichte denkers meende hij dat een overkoepelend systeem nodig was om de wetgevende en uitvoerende macht te regelen. Hij wilde een nationaal gevoel creëren en de verdeeldheid tussen de provincies en de strijd tussen patriotten en oranjegezinden overstijgen. In dat verband was hij geïnteresseerd in de opkomende economische wetenschap en om deze in te zetten voor het verbeteren van de nationale welvaart en het algemeen welzijn.⁵

Intussen was het de bedoeling dat Van Hogendorp, zoals de kinderen van de elite in die tijd, een grand tour zou maken om ervaring op te doen. Anders dan gebruikelijk koos hij niet voor Zuid-Europa, maar voor de Verenigde Staten van Amerika. De

Verenigde Staten hadden in 1776 hun onafhankelijkheid op de Engelsen bevochten, zoals de Nederlanden de Spanjaarden van zich hadden afgeschud, en waren kort daarvoor als eerste door de Republiek der Verenigde Nederlanden erkend. Van Hogendorp meende dat de regeringsvorm van de Verenigde Staten belangrijk voor Europa zou worden. Ook het daar verkondigde beginsel van vrijhandel zou volgens hem gevolgen hebben voor de mondiale handel.

In 1783 ging Van Hogendorp scheep. Dicht bij de kust van de Verenigde Staten ging het schip ten onder, net nadat Van Hogendorp als bij wonder was ontsnapt. In de Verenigde Staten was een strijd gaande tussen conservatieve en vooruitstrevende krachten bij de vormgeving van de onafhankelijkheid en de constitutie. Van Hogendorp toonde met name interesse in vooruitstrevende persoonlijkheden. Hij was geïnteresseerd in de vraag hoe een stabiele democratie vorm kon worden gegeven en in de vorming van een nationale identiteit. Hij leerde er de grote mannen van de Amerikaanse revolutie kennen, zoals Alexander Hamilton, Thomas Jefferson en George Washington. Washington had de Verenigde Staten tot zekere eenheid weten te smeden. Hamilton en Jefferson waren stimulerende krachten voor een werkende democratie. Tegelijkertijd waren deze hervormende krachten vanuit het huidige perspectief ook conservatief. Jefferson vond het vanzelfsprekend dat op zijn landgoed slaven werkten. Kortom, in dit opzicht is het begrip 'liberalisme' paradoxaal.

Van Hogendorp was geïnteresseerd in de spanning tussen een federale regering en de rechten van de afzonderlijke staten, en in het bijzonder in de positie van het Amerikaanse Congres als centrale macht. Hij leerde hoe het Congres als enige de bevoegdheid had om de inkomsten en uitgaven van de federale overheid goed te keuren. De secretaris van het Congres vertelde dat er voor elke uitgave een getekende opdracht was. Een commissie van het Congres had elk moment inzage recht in de boeken. Het Amerikaanse volk oefende via zijn vertegenwoordigers invloed uit op de inkomsten en uitgaven van de federale staat. Van Hogendorp nam dit 'budgetrecht' in de grondwet van 1814 op als belangrijkste wapen van de volksvertegenwoordiging tegen de regering van Willem I.

Hij maakte ook kennis met de individuele vrijheid en gelijkheid in de Amerikaanse maatschappij. Hoewel persoonlijk eigendom bepalend was voor de mate van vrijheid en leidde tot sociale stratificatie, lag het binnen ieders vermogen rijk te worden en de hoogste sociale klasse te bereiken. Een ingrijpend inzicht voor hem, omdat hij tot dan toe had aangenomen dat hij zelf deel uitmaakte van een min of meer vaststaande bovenlaag van 'aristocraten'. Bij terugkomst in Nederland meende Van Hogendorp dat een democratische handelsnatie, zoals de Verenigde Staten, onvermijdelijk een elite zou opleveren en volksvertegenwoordigers uit deze elite zouden worden gerekruteerd. Volgens hem was de Amerikaanse federatie geen lang leven beschoren, want om de par-

lementaire elite bij haar oordeelsvorming tegenwicht te bieden, was een vertegenwoordiger van het gewone volk nodig, zoals een koning in Engeland. Dit idee van *checks and balances* zou hij verwerken in de grondwetten van 1814 en 1815.

Onder invloed van zijn reis in de Verenigde Staten ging Van Hogendorp dus nadenken over hoe men de diverse maatschappelijke groepen en staatsmachten in evenwicht kon houden. Ook was hij in aanraking gekomen met discriminatie van de bevolking; hij had zich ertegen verzet en meende dat Afro-Amerikanen op termijn onontkoombaar gelijkelijk deel zouden krijgen aan het landsbestuur. Of dat zouden opeisen. De blanke overheersing beschouwde hij als een culturele kwestie en niet als een natuurlijke zaak. Ook ten aanzien van indianen kon men volgens hem de vraag niet beantwoorden of zij door hun levensstijl minder gelukkig of gelukkiger waren dan Europeanen. Europeanen konden dat alleen maar op grond van uiterlijke kenmerken beoordelen, terwijl die bedrieglijk waren. Hij achtte de westerse levensstijl niet superieur, maar stelde andere culturen, zoals die van de indianen, in hun eigen recht. Zijn ideeën getuigen van een grote tolerantie en een cultuurrelativerende benadering.⁶

Van Hogendorps terugreis ging via Engeland. Hij vond dat de politieke besluitvorming daar te veel werd bepaald door politieke partijen. Parlementsleden bezaten volgens hem een individuele verantwoordelijkheid voor de publieke zaak. Zij dienden hun oordeel zelfstandig te vormen en eerlijk te verkondigen.⁷ Met deze gedachte toonde hij zich een voorloper van het negentiende-eeuwse Nederlandse liberalisme. In deze stroming werden volksvertegenwoordigers gezien als representanten van het hele Nederlandse volk, die besloten zonder last of ruggespraak. Deze ideeën zouden door Van Hogendorp, evenals het budgetrecht vanuit de Verenigde Staten, worden opgenomen in de grondwetten van 1814 en 1815. Anno 2020 geldt nog steeds dat de Staten-Generaal het hele Nederlandse volk vertegenwoordigen en dat de leden zonder last en ruggespraak beslissen, hoewel ‘zonder ruggespraak’ bij de grondwetsherziening van 1983 uit een soort ‘politieke correctheid’ is vervallen, omdat men daaruit zou kunnen lezen dat Kamerleden helemaal niet mogen overleggen.⁸

Terug in Nederland ging Van Hogendorp rechten studeren en hij promoveerde in 1786 op het onderwerp hoe staten konden samenwerken door een gemeenschappelijk bestuur in te stellen. Dat was de uitdaging geweest van de Republiek der Verenigde Nederlanden, alsook van de Verenigde Staten. In de Staten-Generaal hadden de afzonderlijke gewesten of staten van de Republiek namelijk vrijwillig met elkaar samengewerkt. Die vrijwilligheid betekende dat de zeggenschap in de gewesten bleef liggen en de samenwerking te wensen overliet. Het was mede de aanleiding geweest voor de ontevredenheid van de patriotten. Verder toonde Van Hogendorp zich in zijn proefschrift ontvankelijk voor belasting naar draagkracht. Hij deelde de mening van de Schotse verlichtingsfilosoof Adam Smith dat burgers evenredig aan hun inkomsten belasting zouden moeten afdragen. Zijn proef-

't Oud Adelyk Guis te Adrichem, toebehorende
 den wel Edelen-agtbare HEËRE IACOB TRIP
 IANZ. Schepen der Stad Amsterdam!

La Vielle
 appartenant
 IACOB TRIP

*et Noble Maison d'Adrichem,
au tres Noble & Venerable SEIGNEUR
ANSZ. Echevin de la Ville d'Amsterdam. 27*

Het kasteel Adrichem bij Beverwijk dat Hester en Gijsbert Karel erfden nadat haar moeder was overleden. De Van Hogendorps verbleven hier grotendeels tijdens Gijsbert Karels retraite uit de politiek van 1795 tot 1813.

Een kopergravure van Abraham Rademaker (1675-1735), afgebeeld in *Hollands Tempe* uit 1728 (collectie auteur).

schrift droeg hij op aan het huis van Oranje, omdat zijn familie er sterke banden mee had onderhouden en Wilhelmina van Pruisen, de vrouw van stadhouder Willem V, destijds zijn schoolgang naar de Pruisische cadettenschool van de Pruisische verlichte heerser Frederik de Grote in Duitsland had bekostigd.

In de voetsporen van zijn voorvaderen werd Van Hogendorp pensionaris van Rotterdam, een soort burgemeester. Hugo de Groot en Johan van Oldenbarnevelt hadden dit ambt ook bekleed. Hij trouwde met de schatrijke bankiersdochter Hester Clifford. Ondanks zijn vooraanstaande maatschappelijke positie, bleef hij pleiten voor patriottische ideeën, zoals een centrale staat, een grondwet en een onafhankelijke rechterlijke macht. In een stuk uit 1785 betoogde hij dat in de grondwet regels moesten worden opgenomen die zijn afgeleid van het natuurrecht. Volgens hem was een regering alleen legitiem als deze berustte op instemming van de burgers. Aantasting van vrijheid en rechten zou aan de orde gesteld moeten kunnen worden bij een rechtbank, mits met bewijs. Van Hogendorp komt hier al dicht bij een rechtsstaat.⁹

Nadat Frankrijk in 1793 ons land de oorlog had verklaard, veroverden Franse troepen in 1795 de Nederlanden, samen met het Bataafs Legioen onder leiding van Herman Willem Daendels. Bij het uitroepen van de Bataafse Republiek was niet langer plaats voor oranjegezinde bestuurders. Ook Van Hogendorp moest zijn positie verlaten. Hij werd koopman te Amsterdam. Met het idee dat mensen na het aardse leven deel zouden uitmaken van het eeuwig leven, beschouwde hij zijn medemensen min of meer als zusters en broeders. Als ambteloos burger gebruikte hij het vermogen van zijn vrouw voor liefdadigheidsprojecten. Zo verdiepte hij zich in de techniek van gaarkeukens voor armen. Bij zijn deftige Amsterdamse woning aan de Keizersgracht liet hij een gaarkeuken inrichten. Hij publiceerde zelfs een recept voor een soep die bij uitstek geschikt was om lege magen te voeden en een voordelige verhouding had tussen prijs en kwaliteit.¹⁰

Omdat er in Nederland onvoldoende werk was en men vol hoop was na de ontdekking van koloniën en de schatten die men daarvan verwachtte, vatte hij het plan op om een volksplanting in Zuid-Afrika te stichten. Hij kocht een groot stuk land bij de baai van Plettenberg en liet vervolgens een aantal schepen vol goederen en mensen ernaartoe varen om de kolonie van de grond te tillen. Hij was ook lid van het Amsterdamse armbestuur, waarvoor hij een – toen – revolutionair plan bedacht om armen via onderwijs en werk hogerop te helpen. Een dergelijk plan werd in 1818 op grotere schaal uitgevoerd door de Maatschappij van Weldadigheid, waarbij Van Hogendorp lid van de commissie van toezicht was. In die elitaire omgeving liet hij niet na zich in te zetten voor de belangen van de armen en de bedelaars. Hij nam uiteindelijk ontslag omdat hij vond dat deze Maatschappij mensen niet zonder rechtsgrond kon opsluiten.

Van Hogendorp bleef op afstand van de radicale coup die in 1798 resulteerde in een staatsregeling met algemeen stemrecht. Ook bleef hij op afstand van de con-